

MİTOLOJİK İNANÇLARDA VE ANLATILARDA YER ALAN BALIK MOTİFİ VE BALIK MOTİFİNİN GÜNÜMÜZ EFSANELERİNE YANSIMASI

THE FISH MOTIF IN MYTHOLOGICAL BELIEFS AND NARRATIVES AND THE REFLECTION OF THE FISH MOTIF IN TODAY'S LEGENDS

Dr. Haktan KAPLAN

Selçuk Üniversitesi, Türk Dili Bölümü Başkanlığı, Konya, Türkiye, haktan.kaplan@gmail.com

Araştırma Makalesi/Research Article

Makale Bilgisi

Geliş/Received:
05.05.2021

Kabul/Accepted:
20.09.2021

Sayfa/ Page:
129-137

Öz

Mitolojilerde çeşitli hayvanların birtakım özel güçleri olduğuna inanılır. Bu hayvanlardan biri de balıktır. Balık, hemen hemen tüm milletlerin mitolojik inançlarında, anlatmalarında kısaca hayatlarının her noktasında önemli bir işlev sahibi olmuştur. Kimi zaman bereket getirdiğine inanılmış kimi zaman birlik ve beraberliği güçlendiren bir olgu olmuş kimi zaman da tanrının yeryüzüne indiğinde donuna girdiği bir hayvan olmuştur.

Beşeriyetin kadim inançlarında balığa duyulan saygı, semavi dinlerin ortaya çıkmasıyla önemini kaybetmemiş gerek İslamiyet gerekse Hıristiyanlık kisvesi altında önemini korumuştur. Hz. İsa'nın son akşam yemeğinde masada bulunan yiyeceklerden birinin balık olması, Hz. İbrahim'in ateşe atıldığı yerdeki odunların balığa dönüşmesi, Kıbrıs savaşında savaşan askerlerin Anadolu'nun çeşitli göllerinde bulunan balıklardan oluştuğuna inanılması bu önemin bir göstergesidir.

Çalışmamızda çeşitli kadim inançlarda ve mitolojilerde balık motifi incelenecektir. Bununla birlikte balık motifinin günümüzde efsanelerine yansımaları ve balığa dönüşme motifi ele alınacak ve değerlendirilecektir.

Anahtar kelimeler: Balık, Mit, Mitoloji, Efsane, Tanrı

ijof.933059

Abstract

Various animals are believed to have some special powers in mythologies. One of these animals is fish. Fish has had an important function in the mythological beliefs and narratives of almost all nations, briefly at every point of their lives. Sometimes it was believed to bring abundance, sometimes it was a phenomenon that strengthened unity and solidarity, and sometimes it was an animal that the god fell into her pants when she came to the earth.

The respect for fish in the ancient beliefs of humanity did not lose its importance with the decline of the heavenly religions it continued its importance under the guise of both Islam and Christianity. Fish was one of the dishes on the table at Jesus' last supper, The fact that the woods in the place where Abraham was thrown into the fire turned into fish and that the soldiers who fought in the Cyprus War were believed to consist of fish found in various lakes of Anatolia are an indication of this importance.

In our study, fish motifs in various ancient beliefs and mythologies will be examined. In addition, the reflection of the fish motif in the legends of today and the motif of turning into a fish will be discussed and evaluated..

Keywords: Fish, Myth, Mythology, Legend, God.

Atıf/Citation: KAPLAN, (2021). Mitolojik İnançlarda ve Anlatılarda Yer Alan Balık Motifi Ve Balık Motifinin Günümüz Efsanelerine Yansımaları, International Journal of Filologia ISSN: 2667-7318 Yıl: 4, Sayı: 6, Sayfa: 129-137

Sorumlu Yazar/Corresponding Author: Dr. Haktan KAPLAN

Çatışma Beyanı/Conflict Statement: Makalenin yazar/yazarları bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan ederler.

Giriş

Anonim halk yaratmalarının en eski ürünlerinden olan mitleri tanımlamak oldukça zordur. Toplumun en eski kültür taşları arasında gösterilen mitler, ilkel insanların kâinatı anlama ve yorumlama çabalarının ürünü olarak birtakım kutsal hikâyeleri barındırırlar. Zaman zaman yanlış olarak, mit yerine kullanılan mitoloji terimi ise aslında mit bilimi yani bu kutsal hikâyeleri inceleyen bilim anlamındadır.

Mitler, tarih öncesi dönemlerde meydana geldiği için onların izlerini sürmek, aslına ulaşmak hatta hangi millete ait olduğunu belirlemek araştırmacılar için oldukça güç bir durumdur. Çünkü hemen her toplumda benzer mitlerin varlığından söz etmek mümkündür. Nitekim bu makalede bu durum gözler önüne serilmiştir.

Mitlerin en belirleyici özelliği inançla ilgili olmalarıdır. Belki de bu yönü mitlerin kaybolmasını engellemiş ve mitlerin günümüze kadar taşınmasını sağlamıştır.

Toplumların ilkel dönemlerinde dünyada var olan canlı ve cansız nesnelere, birtakım doğa olaylarını açıklamak üzere yarattıkları bu hikâyeler, mitolojik bazı geleneklerin oluşmasını sağlamıştır. Çünkü mitte her zaman bir yaratma söz konusudur. İnsan miti bilmekle nesnelere kökenlerini de bilir ve bu sayede o nesnelere egemen olur. Böylece birtakım kutsal merasimlerde de mitler kullanılır. Bu yönüyle ilkel toplumların mitolojik gelenekleri din adamları ve şairler tarafından yeniden ele alınıp canlandırılmış, bu durum neticesinde yazılı metinler ortaya çıkmıştır (Seyidoğlu, 1995: 9-10). Böylece mitler, başka edebî eserlerin içinde değişerek de olsa korunmuş, varlıklarını günümüze taşıyabilmişlerdir.

Efsaneler, mitlerle olan benzerlikleri ile dikkat çeken halk edebiyatı ürünleridir. Efsanelerin oluşum zamanının mitlerden sonra olduğu bilinmekle beraber efsaneler de oldukça eski hikâyelerdir. Seyidoğlu'nun *Erzurum Efsaneleri* isimli kitabında efsaneler, bir tarife göre mitlerin modernleşmiş şekli olarak ifade edilmekte ve efsanelerin çok eski hikâyeler olduğu söylenmektedir (Seyidoğlu, 1997: 22). Kaynaklarını mitolojiden, tarihten, dinden, günlük olaylardan alan efsaneler, zamanla mitolojik olay ve kahramanların tarihî devirler içine yerleşmesiyle de oluşabilirler.

Başlıca özelliği inanış konusu olan efsaneleri anlatan ve dinleyenler, efsanedeki olayların doğru olduğuna inanırlar. Genellikle olağanüstü unsurların yer aldığı efsanelerin bir diğer niteliği de düz konuşma diliyle anlatılması ve her türlü üslup kaygısından yoksun, hazır kalıplara yer vermeyen kısa anlatılar oluşudur. Modern toplumlar için mitik devir kapandığı hâlde efsane döneminin kapanmadığını belirten Seyidoğlu, efsane ile mit arasındaki ilişkiyi şöyle ifade etmektedir: “*Efsaneler tarihî devirler içinde teşekkül etmişlerdir. Konusu bir olay, tarihî veya dinî bir şahsiyet yahut belli bir yer olabilir. Tarihî devirler içinde teşekkül ettikleri için efsaneler mitlerden bu konuda ayrılırlar. Mit (myth) lerde zaman başlangıç zamanıdır. Mitlerin kahramanları tanrılar ve yarı tanrılardır. Efsanelerde (Legend) kahramanların olağanüstü güçleri vardır; fakat tanrı veya yarı tanrı değillerdir. Mitolojiler ilkel dönemlerin ve ilkel kültürlerin mahsulleri oldukları hâlde efsaneler günümüzde oluşabilir ya da tarihî çıkabilirler.*” (Seyidoğlu, 1998: 417).

Birçok efsanede balığa dönüşme motifi güçlü bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Efsanelerde bunların kökenleriyle ilgili bilgiler verilmesi, tabiatın hatta dünyanın yaratılışıyla ilgili efsanelerde bu unsurların bulunması efsaneyle mitolojiyi yakınlaştırır. Bazı dönüşüm efsanelerinde de insandan hayvana geçişin yanında çeşitli unsurların hayvana dönüştüğü anlatılmıştır. Bunlar bize mitolojik etkileri göstermektedir. Bu bilgilerden hareketle içerisinde balığa dönüşme motifini barındıran efsanelerin mitolojik kökenlerine değinmeye çalışacağız.

Mitolojide Balık ve Balığın Mitsel Önemi

Tatlı ve tuzlu fark etmeksizin suların içinde yaşayan, değişik büyüklük ve şekilde sayısız çeşidi olan balıklar, belki de insanoğlunun en çok merak ettiği hayvanlardandır. Yeryüzünde yaşamın suda başladığı ve ilk canlıların burada meydana geldiği, daha sonra karaların oluşmasının ardından suda yaşayan canlılardan bir kısmının karaya çıkarak burada yaşamaya uyum sağladıkları görüşü ileri sürülmektedir. Dolayısıyla su, insanlar için oldukça gizemli olmuştur. Suların asıl sahipleri balıklardır ve bu sebeplerden dolayı insanın düşsel dünyasında balıkların daima çok farklı bir yer tuttuğu görülmektedir (Black-Green, 2017: 42).

Balığın bir diğer özelliği de bereket sembolü olmasıdır. Balığın düşmanı çoktur ve savunma araçlarından da yoksundur. Dolayısıyla neslinin sürmesini sağlayabilmek için çok yumurta bırakmaktadır. Çünkü yumurtalarının çoğu başka su hayvanları tarafından kapışılıp tüketilir. Bu nedenle balığın çok yumurta yapması onu bir bereket, sürekli sürü hâlinde dolaşması da birlik sembollerinden biri yapmıştır (Ersoy, 2007: 298).

Balığın bereket sembolü olmasının yanında çeşitli mitolojilerde koruyucu, cezalandırıcı özellikleri de bulunmaktadır. Bu durum balığa tanrısal özelliklerin yüklendiğini göstermektedir.

Bu bölümde balığın dünya mitolojilerindeki rolleri maddeler hâlinde işlenecek ve çeşitli mitolojilerden örnekler verilecektir.

Balığın Koruyucu-Kurtarıcı Rolü

Dünya milletlerinin mitolojilerini incelediğimizde hemen hemen hepsinde balıkla ilgili çeşitli mitler bulunmaktadır. Bunlardan biri de Mezopotamya mitolojisidir. Mezopotamya mitolojisinde balıkla ilgili birçok figür yer almaktadır. Bu figürler, Mezopotamya insanların balığın kutsallığına ve koruyuculuğuna olan inançlarını ortaya koymaktadır.

Fırat ve Dicle nehirleri arasında yer alan ve *iki nehir arasında* anlamına gelen Mezopotamya’da, balık figürüne büyük önem verildiği görülmektedir. Balığın, su tanrısı Enki (Ea)’nin hayvanlarından birisi olarak kabul edildiği ve Enki’nin bilge bir tanrı olmasıyla bağlantılı olarak da balığın bilgeliğin simgelerinden biri olduğu dile getirilmektedir. Balığın erken dönemler itibarıyla dinsel ayinlerde tanrılara bir armağan olarak sunulduğu tespit edilmiştir. Mezopotamya’da silindir mühürleri üzerinde tanrılara sunulmuş balık bezemelerinin işlenmiş olduğu görülmüştür. Babil dönemi mühürlerinde ise balık figürünün kötü ifritlerin yanına işlenerek koruyuculuğundan faydalanılmıştır. Mezopotamya’da balık daima iyi şeyler atfedilmiş bir hayvan olarak görülmektedir. Balığın bilge oluşundan olmalı ki onun kötülüklerden koruyucu gücüne inanılmıştır. Mezopotamya’da kafasının üzerinde bir balık başı bulunan, bedenine balık giyinmiş; yüzgeçleri ve derisi olan sakallı bir insan heykeli vardır. Bu figüre hemen hemen her dönemde rastlanmıştır. Hasta kişilerin başucuna konulan balık kılıklı heykelcikler aynı zamanda evlerin temellerinde çeşitli bölümlerine konularak bir tür kötü güçlerden korunma aracı olarak görülmektedir. Ayrıca Asur tapınak ve saraylarının girişinde rastlanan bu figür balığın bilgeliğine duyulan güveni desteklemektedir. Eski Babil mühürlerinde kafası aslan, vücudu balık şeklinde olan bir figür bulunmaktadır. Yine buna benzer olarak keçi başlı balık gövdeli bir figür daha bilinmektedir. Bu keçi-balık figürü, balık kılıklı adam figürünün koruyucusu olabileceği gibi muhakkak ki tanrı Enki ile yakın bağı olmalıdır (Black-Green, 2017: 43). Enki ile yakın bağı olan balığın, ondan aldığı güçle insanları kötülüklerden koruduğuna inanılmıştır.

Hint mitolojisinde yer alan bir başka örnekte ise balık mitolojik bir kahraman olarak tufan efsanelerinde yerini almıştır. Hint mitolojisinde yer alan tufan efsaneleri tıpkı diğer milletlere ait olan tufan efsanelerinde olduğu gibi dünyanın yeniden yaratılışını konu alan anlatımlardır. Hint tufan efsanelerinde yer alan anlatımlarda yeniden yaratılışın başkahramanı olarak balık figürü öne çıkmaktadır. Hint tufan efsanelerine konu olan koruyucu balık figürü anlatıda şu şekildedir: *Şatapatha Brahmana, 1, 8, 1: “Sabahleyin Manu’ya ellerini yıkaması için su getirdiler. Ellerini yıkarken eline bir balık geldi. Balık ona dedi ki: ‘Beni doyurursan, seni korurum.’ ‘Beni neden koruyacaksın?’ ‘Sel bütün yaratılmışları taşıyacak. Seni ondan kurtaracağım.’ ‘Sana nasıl bakacağım?’ Balık: ‘Biz çok küçük olduğumuzdan bizim için bu olay büyük bir yıkım olacak. Balık balığı yok edecek. İlk önce sen beni bir kavanozda sakla. Büyüdüğümde bir çukur kaz ve beni oraya koy. Daha büyüyünce beni denize bırak. Çünkü o zaman ben kurtulmuş olacağım.’ dedi. Kısa bir süre içinde o küçük balık ghasha (büyük balık) oldu. Hatta bütün ballıkların en büyüğü oldu. Bunun üzerine dedi ki: ‘Falan yıl içinde sel gelecek. Sonra sen benim tavsiyelerimle hazırladığım gemiyle beni bekleyeceksin. Sular yükseldiğinde sen gemiye bineceksin ve ben seni selden koruyacağım. Bu şekilde onu büyüttükten sonra onu denize götürdü. Aynı yıl balık, onu verdiği tavsiyeyle bir gemi hazırlarken buldu ve sel yükseldiğinde o gemiye bindi. Geminin ipini balığın boynuzuna bağlayarak yüzdürdü ve böylece kuzey dağının ötesine hızlıca geçti. Sonra dedi ki: ‘Seni korudum. Gemiye bir ağaca bağla. Dağın tepesindeyken su seni sürüklemeyecek. Sonra bütün yaratıklar sele kapıldı ve sadece Manu hayatta kaldı.’” (Can, 2014: 64)*

Balığın kurtarıcı-koruyucu rolüne rastladığımız bir diğer Hint tufan efsanesi ise *Mahabharata*’da

anlatılır. “Manu, Hünnap ağacı ormanında bin yıldan fazla bir süredir çok zor ve sert bir çile hayatı sürmekteydi. Bir gün Chirini kıyılarına yaklaşan bir balık elbisesini ıslatarak ona şöyle söyledi: ‘Saygıdeğer Efendim, ben zavallı küçük bir balığım, büyük balıklardan korkuyorum; bu yüzden beni onlardan koruyun. Sizin bu iyiliğinizi ödüllendireceğim.’ Balığın bu sözleri üzerine Manu merhamet ederek elleriyle balığı sudan çıkardı. Sudan çıkarıldığında ay ışığı gibi vücudu parlayan balığı topraktan bir kabin içine koydu. Manu onunla tıpkı bir çocuk gibi ilgilendi. Bir müddet sonra o kadar büyüdü ki toprak kaba sığmaz oldu. Bunun üzerine Manu’dan onu daha geniş bir yere geçirmesini istedi. Manu da öyle yaptı. Ancak bir müddet sonra balık burada da rahat edemedi ve Manu’dan onu Ganj nehrine bırakmasını istedi. Manu balığı Ganj nehrine bıraktı. Balık orada da kısa süre içinde büyüdü. Bu defa balık Manu’dan kendisini denize bırakmasını istedi. Manu, balığı büyük bedenine karşın kolaylıkla taşıyarak denize bıraktı. Denize bırakılan balık Manu’ya şöyle dedi: ‘Ey şanslı insan, beni özenli bir şekilde korudun. Şimdi beni dikkatlice dinle. Zamanı gelince senin için bir şey yapacağım. Dünya yakında karanlığa boğulacak. Büyük ve sağlam bir gemi yapmalısın ve uzun iplerle onu bağlamalısın. Ey büyük Manu, yedi ermişle birlikte onun üstüne çık ve eski zamanlarda var olan ve Brahmanalarda adı geçen birçok tohumu da yanına al. Onları dikkatli bir şekilde koru ve beni orada bekle. Ben boynuzlu bir balık olarak sana görüneceğim ve sen beni tanıyacaksın. Şimdi gidiyorum. Benim dediklerimi yerine getir. Zira benim yardımım olmadan bu selden kurtulamazsın. Balık böyle söyledikten sonra gitti. Fırtına kopunca balık söylediği gibi bir kaya gibi okyanusta görüldü. Manu balığın başının üstüne kement gibi ipi atarak gemiyi bağladı. Balık gemiyi büyük bir güçle tuzlu suda çekti... Her yerde su vardı ve sular cenneti ve gökyüzünü kaplamıştı. Dünya selle boğuşurken sadece Manu, yedi ermiş ve balık görünüyordu. Balık büyük bir dikkat ve sabırla gemiyi selde çekişiyordu. Sonunda gemiyi Himavat dağının zirvesine getirdi... Sonra balık ermişlere şöyle dedi: ‘Ben bütün yaratılmışların efendisi olan tanrı Brahma’yım. Benden daha büyük ve kuvvetli yoktur. Balık formunda sizi bu afetten korudum. Manu, tekrar bütün canlıları yaratacak...’ dedikten sonra balık ortadan kayboldu.” (Can, 2014: 65).

Balığın kurtarıcı-koruyucu rolünün izlerine Türk mitolojisinde de rastlamaktayız. Kuzey Asya’da yaşayan Terene Türklerine ait bir anlatıda balığın koruyucu rolünden bahsedilmiştir: “Bir adamın küçük oğlu bir balık tutuyor; balık konuşuyor ve oğlan da balığı suya atıyor; bundan sonra da dilediği her şey oluyor. Onu başına gelecek türlü felaketlerden koruyor.” (Ögel, 2010b: 534) Bu anlatımın benzer varyantları Anadolu’da da karşımıza çıkmaktadır. Hoca Avul Türklerinde ise balığın kurtarıcı-koruyucu rolüyle ilgili şöyle bir efsane yer alır: “Mollalarla arası iyi olmayan bir çocuk, kurtulmak için bir balık kılığına girer. Molla da hemen turna balığı biçimine girerek onu kovalar. Yutmak ister fakat çocuk, kuzey denizlerinde görülen yunus balığı formuna girer ve molla onu yutamaz. Sonrasında da kuş olup, Han’ın penceresine konar.” (Ögel, 2010b: 535). Her iki anlatıda da çeşitli mitsel öğeler yer almaktadır. Sırasıyla “balığın konuşması” ve “balık şekline girme” olarak özetleyebileceğimiz mitsel motiflerde balığın insanlara yardımı söz konusudur. Balık bu yardımı yaparken insanları olabilecek kötü durumlardan korumuştur.

Bu örneklerden hareketle balığın kötülüklerden koruyucu gücü, ebedî yaşamın bir simgesi olarak kurtarıcı pozisyonundaki rolüyle birlikte bir sembol hâline geldiğini söyleyebiliriz.

Balığın Bereket Rolü

Doğu ve Batı mitolojilerinin çoğunda balığın kutsal olarak kabul edildiği görülmektedir. Türk mitolojisinde ise balık dünyayı üzerinde taşıyan bir unsur olarak tasvir edilmiş ve özellikle göl ve nehir kıyılarında yaşayan Türklerde bereket, refah ve bolluğun simgesi olmuştur.

Balığın akarsu kıyılarında yaşayan Türklerde bereket sembolü olduğunu yukarıda ifade etmiştik. Bu durum sadece Türklere özgü olmayıp çeşitli dünya milletlerinin de bereket sembolü olarak kullanılmıştır. Türkler dâhil muhtelif milletlerin inancına göre, dünya bir balık üstünde yer almaktadır. Bahattin Ögel *Türk Mitolojisi* adlı eserinin birinci cildinde bu konuda şu bilgileri vermektedir: “Bu inanç daha ziyade Kuzey-Doğu Asya’da yaşayan balina balıkçılarının inançları ile ilgilidir. Kuzey Japon adalarında yaşayan halklarda da bu inanç vardır. Güney Sibiry’a da söylenen Türk destanlarında dünyanın altında 40 boynuzlu bir öküz ile Kiro Balak adında bir balıktan söz edilir. Bunlar zaman zaman yeryüzünde yaşayan insanlardan kurban isterlermiş. Yakutlarda gözü ensesinde ve ağız gırtlığının altında olan bu balığın bel kemiği ters çevrilmişti. Yakutlar bu balığa Doydu-

Balığa, Ölüg-Balığa (Ölüm Balığı) ve ölüm yeri balığı isimlerini takmışlardı” (Ögel, 2010a: 472-473).

Altay Yaratılış Destanı’nda da yukarıdaki duruma benzer örnekler bulunmaktadır. Destanda balıkla ilgili şu ifadeler yer almaktadır: *“Dünya ile beraber üç balık yaratılmış ve dünya kendisine destek olsun diye bu büyük balıkların üzerine konulmuştur. Balıklardan ortada olanının başı kuzeydedir ve bu balık, başını kıvıldattığında tufanlar olur, sular taşar.” (Ögel, 2010a: 474-475).*

Balığın Cezalandırıcı Rolü

Balık figürüne yüklenen anlamlar ortaya koyduğumuz örneklerde benzer özellikler göstermektedir. Bunların dışında farklı anlamları içerisinde barındıran mitolojik kökenli çeşitli anlatılar da mevcuttur. Bu anlatılarda balığın kurtarıcı, bereket getirici özelliğinden ziyade insanoğlunun günahları sonucunda balığa dönüşmesi işlenmiştir. Ele alacağımız metinlerde insanlar yapmış oldukları birtakım hatalar sonucunda tanrılar tarafından ceza olarak balığa dönüştürülmüştür.

Yunan mitolojisinde yer alan bir anlatıda yukarıda belirttiğimiz durumun örneğini görmekteyiz. Anlatıya göre; Dionysos günün birinde bir korsan gemisine yolcu olarak biner ve korsanlardan kendisini Naksos’a götürmelerini ister. Başlangıçta kibar davranan korsanlar bir süre sonra geminin rotasını sinsice Asya’ya doğru çevirirler. Amaçları yolcuları köle olarak satmaktır. Onların bu kurnazlığını fark eden Dionysos geminin etrafını asma yapraklarıyla sardırır ve korsanları çılgına çevirecek bir flüt sesi dört bir yanda yankılanmaya başlar. Korkudan aklını yitiren korsanlar bir bir denize atlarlar. Denize düşen pişman olmuş korsanlar birer yunus balığına dönüşürler (Grimal, 1997: 424).

Bir diğer mit anlatısında Samoslu bir nympha¹ olan Okrroe’ye tanrılardan Apollon âşık olur. Miletos’a gittiği bir gün Apollon’un kendisini kaçırmak istediğini anlayan Okrroe, Pompilos adındaki denizciden kendisini gemisiyle Samos’a götürmesini rica eder. Bunu kabul eden Pompilos, onları takip eden Apollon’un farkında değildir. Tam gemisini Samos’a yaklaştıracak sırada Apollon gemiyi bir kayaya, Pompilos’u ise bir balığa dönüştürür (Grimal, 1997: 415).

Çingene mitolojisinde de Yunan efsanesine benzer bir anlatım söz konusudur. Bir Rus anlatısının çingenelerce uyarlanmış versiyonunda Musa peygamberin ikiye ayırdığı Kızıldeniz’in (efsanede “Karadeniz” diye geçer) dalgaları arasına gömülen firavunun askerlerinin balık adama dönüştükleri anlatılır. O günden beri de denizde yaşarlar ve zaman zaman da balıkçılara şöyle sorarlar: “Bizler ne zaman tekrar insan olacağız?”, “Bilmiyoruz” yanıtıyla karşılaşınca ise öfkelenerek büyük bir fırtına çıkartırlar; “Yarın” cevabını aldıklarında ise yeniden dibe dalıp “Tsyganka” (Rusçada Çingene kadın anlamına gelmekte) “seni hapishanede geberesice” diye bağırırlarmış” (Berger, 2015: 32).

Yukarıda ele aldığımız anlatılarda insanlar yaptıkları kötülükler sonucunda tanrılar tarafından cezalandırılarak balığa dönüşmüşlerdir. Bu durum oldukça ilginçtir. Zira yazımızın başında balığın bereket getirici ve koruyucu özelliklerinden bahsetmiştik. Ancak balığın cezalandırıcı özelliğinin de bulunması onun tamamıyla tanrısal bir figür olduğunu, tanrının özelliklerini bünyesinde barındırdığını göstermektedir.

Semavi Dinlerde Balık

Balığın kutsallığı ile ilgili çeşitli sembollere semavi dinlerde de rastlamaktayız. Nitekim Kur’an-ı Kerim parabolünde balık, “ebedi yaşamın bir simgesi” olarak tanımlanmaktadır. Bunun yanında Kur’an-ı Kerim’de, Hz. Yunus’un Rabb’ine karşı gelmesi sonucunda bir balık tarafından yutulması, bunun üzerine Rabb’inden af dileyerek kendisini yutan balığın karnından kurtulması çeşitli ayetlerle ifade edilmiştir. Bu durum balığın cezalandırıcı fonksiyonu belirtmektedir. Kur’an’da ilgili ayetler şu şekilde geçmektedir:

“Balık sahibi (Yunus’u da); hani o, kızmış vaziyette gitmişti ki; bundan dolayı kendisini sıkıntıya düşürmeyeceğimizi sanmıştı. (Balığın karnındaki) Karanlıklar içinde: ‘Senden başka İlah yoktur, Sen Yücesin, gerçekten ben zulmedenlerden oldum’ diye çağrıda bulunmuştu.” (Enbiya/87)

“Derken onu balık yutmuştu, oysa o kınanmıştı.” (Saffat/142)

¹ Yunan mitolojisinde “peri”

“Şimdi sen, Rabbinin hükmüne sabret ve balık sahibi (Yunus) gibi olma; hani o, içi kahır dolu olarak (Rabbine) çağrıda bulunmuştu.” (Kalem/48)

Hristiyanlıkta hem İsa’yı hem de ona inanları işaret ettiğinden, önemli bir sembol olmuştur. Yunanca ‘ICHTHS’ balık demektir. Bu sözcük aslında (I)esus, (CH)ristes, (TH)eu, (S)oter’in parantez içindeki ilk harflerinin birleşmesiyle oluşturulmuştur. Bu sözcükler, *Tanrı, oğul, kutsal ruh* ve *kurtarıcı* anlamlarına gelmekte ve bu vasıflara sahip olan İsa’yı adlandırmaktadır. İkonografik temalarda en çok kullanıldığını gördüğümüz balık, içinde yaşamakta olduğu su ile tam bir ilişki hâlinde bulunur. İsa ise çoğu kez bir balık, ona inananlar da bir balıkçı olurlar. Bu bakımdan onların yeni bir yaşama başlayabilmeleri, yeni Hristiyan dinini kabul ettiklerini kanıtlayabilmeleri için, vaftiz suyuna gereksinimleri vardır. Balık, ekmele beraber, İsa’nın çarmıha gerilmeden önce havarileriyle birlikte bir araya gelip son akşam yemeğini yediği masanın üzerinde sürekli bulunan bir figür olmuştur (Ersoy, 2007: 297-298).

Efsanelerde Yer Alan Balığa Dönüşme Motifi

Mitolojik kökenini vermeye çalıştığımız balık motifi günümüz efsanelerinde de azımsanmayacak derecede kendine yer bulmuştur. Ele aldığımız efsanelerde halk arasında yaşayan balığa dönüşme motifini incelemeye çalışacağız.

Erzurum’un Ilıca ilçesine 8 km mesafede bir göl yer almaktadır. Gölün etrafı bugün çevre sakinlerinin dinlendiği bir mesire yeridir. Bu gölün teşekkülü şu güzel efsaneye bağlıdır:

Gölün olduğu yer, vaktiyle, mezarlık ile köy arasında, genç bir karı kocanın huzur içinde yaşadığı bir ev, bir hayvan ahır ve samanlıktan meydana gelen küçük bir yuvanın kurulduğu düzlükmüş. Bir gün gelin, kocası işte iken kapının önüne çıkar; efendisinin gelip gelmediğine bakmak ister. O, kapının önünde dururken oradan geçmekte olan bir Ermeni delikanlısı gelinin güzelliğine hayran kalır, içinden gelini öpmeyi geçirir. Der ki:

“Gelin kardeş, Allah’ımı seversen getir yüzünü bir öpeyim.” Gelin de delikanlı Allah’ın adını andı, diye yüzünün öpülmesine müsaade eder.

Kocası gelince olanları ona anlatır:

“Allah’ın adını andı, ben de öpmesine müsaade ettim.”

“Ya, sen Allah’ı o kadar çok seviyorsun, öyle mi?”

Kocası dışarıya çıkar, kapının önüne büyük bir ateş yakar. Biraz sonra karısını yanına çağırır. Ona der ki:

“Karı Allah’ımı seversen kendini şu ateşe at.”

Gelin gözünü kırpmadan kendisini ateşe atar. O daha kendisini ateşe atar atmaz orası bir göl olur, gelin de bir balık.

Köylülerin anlattığına göre bu balıklar mukaddesmiş, avlanıp yenilmezmiş. Köyün Rus işgali esnasında, komutan, bu balıklardan askerlerine yedirir. Fakat bütün asker bir iki gün içinde telef olup gider.

Bir söylentiye göre de bu balıkların bir kısmı yeşil sarıklı birer asker olup harbe gitmişler. Orada yaralanıp gelenlerin, bugün göldeki yaralı balıklar olduğu hususunda halk arasında yaygın bir kanaat vardır.” (Sakaoğlu, 2013: 183-185).

Bu efsanenin Hoca Avul Türklerinin destanlarında anlatılan menkıbeyle benzerliklerinin yanında ondan ayrılan kısımları da vardır. Hoca Avul Türklerinde anlatılan destanda mollanın cezalandırmasından kurtulmak isteyen çocuğun balık donuna girerek bu durumdan kurtulduğunu görüyoruz. Bu efsanede ise gelinin, kocasının verdiği cezadan balık donuna girerek kurtulduğunu görülmektedir. Ama burada bir durumun dikkatlerden kaçmaması gerekir. Bu efsanede gelin Tanrı’nın ona merhamet etmesiyle kocasının ona ön gördüğü cezadan kurtulmuştur. Buradan hareketle Türklerle ait eski mit anlatılarının benzerliklerinin yanında farklılıklarıyla da günümüz efsanelerine yansıdığını söylemek yanlış olmaz. Ayrıca Doğu ve Batı mit anlatılarının hemen hemen hepsinde görülen balığa atfedilen kutsallık bu efsanede de benzer şekilde yaşadığını söylemek doğru olacaktır.

Metin Ergun'un hazırlamış olduğu *Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi* adlı kitapta yer alan Karagöl efsanesinde ise cezalandırma sonucu balığa dönüşme motifi kendine yer bulmuştur.

“İzmir’e kırk kilometre uzaklıkta bulunan Yamanlar dağındaki Karagöl için anlatılan efsane şöyledir:

Yamanlar dağının zirvesinde eskiden bir köy varmış bu köye bir gün Hızır Aleyhisselam gelmiş. Üstü başı perişan bir halde köylülerden yardım istemiş. Fakat hiç kimse yardım etmemiş. Sonra bir kadının evine gitmiş. Kadına:

“Kızım, bana biraz ekme verir misin?”, demiş. Kadın da:

“Olur, amca börek yapıyorum, pişince vereyim”, demiş. Börek piştikten sonra kadın, Hızır’a börekten vermiş. Sonra Hızır:

“Haydi kızım, buradan gidelim”, demiş ve elli metre ileriye gittikten sonra kadın:

“Amca, biz nereye gidiyoruz?”, diye sormuş. Hızır da:

“Çabuk kızım, arkana bakma. Burası şimdi batacak” demiş. Çok geçmeden de köy batmış her yeri su kaplamış. İnsanlar da balık olmuş. O su senede bir defa inermiş. (Ergun, 1997: 372).

Özetini verdiğimiz bu efsanede de cezalandırma sonucunda köylünün balığa dönüştüğü görülmektedir. Bu bağlamda Yunan mitolojisinde anlatılan bir mitte de cezalandırma sonucu balığa dönüşme motifini görmekteyiz. Bu mitte Okrooe’ye âşık olan Apollon’un, Okrooe’yi kendisini kaçırmayı için yardımını istediği Pompilos’u cezalandırarak balığa dönüştürdüğü anlatılmaktadır. Ayrıca, bir Rus efsanesinin Çingenelerce uyarlanmış versiyonunda da Musa peygamberin ikiye ayırdığı Kızıldeniz’in dalgaları arasına gömülen firavunun askerlerinin balık adama dönüştükleri anlatılır. Burada da bir cezalandırma söz konusudur. Buradan hareketle Yunan mitlerinde ve Çingenelerce uyarlanmış Rus efsanesinde görülen cezalandırma sonucu balığa dönme motifinin, Türk efsaneleriyle benzerlik arz ettiği görülmektedir. Cezalandırma sonucunda ortaya çıkan bu anlatılar konu bakımından farklı olsa da işlenen ceza yöntemi bakımından ortaktır. Dolayısıyla yukarıda belirttiğimiz mitolojilerde cezalandırma yönteminin balık olması; yazımızın başında da belirttiğimiz gibi bu milletlerin akarsu, deniz gibi su yollarına yakın yerlerde yerleşim göstermesiyle doğrudan ilişkilidir. Çünkü mitoloji dediğimiz unsur beşeriyetin çocukluk devri diye adlandırılan düşünce mahsulüdür. Dolayısıyla gerek cezalandırma gerekse diğer semboller çevrelerindeki varlıklardan oluşmuştur.

Balığa dönüşme motifini ele aldığımız son efsane örneği de bir önceki efsanede olduğu gibi İzmir hakkındadır.

İzmir’in Bergama ilçesine 25 km mesafede Albeyli (Alibeyli) Köyünde “Ecik Dede” Yatırının yanı başında büyükçe bir kaynak su vardır. Alan düz olduğu için kaynak suyun akıntısı küçük bir göl meydana getirmiştir. Bu gölün içinde derisi benekli, lekeli balıklar vardır. Bu balıklara kimse dokunmaz ve bunları tutup yemezler. Daha önce yiyenler olmuş fakat hemen ölmüşler. Bu balıkların “Ecik Dede’nin Askerleri” olduğu inancı yaygındır. Hatta bu balıkların Nuh Tufanı’ndan kalmış oldukları inancı da mevcuttur. Derilerinin diğer balıklara benzemeyişinin sebebi de buraya bağlanmaktadır. 1974 yılındaki Kıbrıs Harekâtında bu balıkların kayboldukları çevrede yaşayanlar tarafından gözlenmiş, 15 gün sonra vücutları yaralı olarak görülmüştür. Yöre halkı bu balıkları Kıbrıs’ta savaştığına inandıklarından “Gazi Balıklar” diye de adlandırmıştır. Bu özelliklerinden dolayı bu balıklara kimse dokunmamakta ve niyetlerinin olması için balıkların huzurunda dua edilmektedir (Akçiçek-Canyurt, 1993: 4).

Sonuç

İlkel dönemlerden beri çeşitli mitlere konu olan balığın kutsallığı, bilgeliği, koruyucu güce sahip oluşu, kurtarıcı rolü, ebedî yaşamın simgesi oluşu, bereketi, birliği, bolluğu, refahı temsil etmesi anlatılmalıdır. Yazımızda örneğini verdiğimiz mitsel anlatılarda balığa dönüşmenin hangi durumlarda meydana geldiğine değinecek olursak; yaptıkları kötülükler sonucu veya yapılan bu kötülüklerden duyulan pişmanlık sonucu balığa dönüşme, tanrının cezalandırması sonucu balığa dönüşme, bizzat tanrının kendisinin balığa dönüşmesi ve istenilmeyen bir durum karşısında balığa dönüşme örnekleri ile karşılaşmaktayız.

Ele aldığımız efsanelerde ise balıkların kutsal sayıldığını ve bu kutsallıktan dolayı balıkları yiyen kişilerin çeşitli felaketlere uğradıklarını, balıkların insan donuna girerek savaşa katıldığını ve savaşın bittiği dönemde tekrardan balık donuna girerek bulunduğu yere geri döndüğünü, istenilmeyen bir durumla karşılaşıldığında cezalandırılmak istenilen kişilerin balığa dönüştüğünü görmekteyiz.

Bu bağlamda ele aldığımız efsanelere bir bütün olarak baktığımızda, efsanelerde anlatılan metinlerin kendilerinden önceki dönemlerde oluşmuş mitlerle benzerlik göstermesinin yanında onlardan ayrılan farklı yönleri de vardır. Eskiden beri anlatılagelen mitlerde yer alan balığın kutsallığı, günümüz efsanelerinde de güçlü bir şekilde devam ettiği görülmektedir. Cezalandırma sonucunda balığa dönüşme motifi ise yine mitsel anlatılarla benzerlik arz eden diğer bir durum olarak günümüz efsanelerinde yer almaktadır. Ayrıca ortaya çıkan kötü bir durum karşısında bir kurtuluş şekli olarak da ele alabileceğimiz balığa dönüşme motifinde, balığın kurtarıcı bir öge olarak karşımıza çıktığını söylemek yanlış olmasa gerek. Dolayısıyla balığa dönüşme motifinin bu yönüne baktığımızda ele aldığımız efsaneler ile eski mit anlatıları benzerlik göstermektedir.

Türklerin İslamiyet'i kabul etmelerinden sonra İslam dininin etkilerini anonim halk edebiyatı ürünleri üzerinde de görmek mümkündür. Bu durum ele aldığımız efsanelere de yansımıştır. Allah aşkı için kendini ateşe atan kadının balığa dönüşmesi, Hızır'a yardım etmeyen köy halkının balığa dönüşmesi, Ecik Dede yatırındaki balıkların Ecik Dede'nin askerleri olması ve bu balıkların Nuh tufanından kalan balıklar olduğuna inanılması İslami etkilerin halk anlatılarına yansıması olarak nitelendirilebilir.

Sonuç olarak balık motifi hem mitolojide hem semavi dinlerde hem de efsanelerde mitolojik birikim çerçevesinde kendine yer bulmuş; bereket, refah, kurtarıcı ve cezalandırıcı unsurları bünyesinde barındırmıştır. Balığın bünyesinde barındırdığı bu özellikler genel itibarıyla insanoğlunun yararına olan durumlardır. Yukarıda değindiğimiz gerek mitsel metinler gerekse efsaneler bu durumu kanıtlar niteliktedir. Balığın birbirinden oldukça uzak coğrafyalarda yaşayan milletlerin mitlerinde, efsanelerinde ve dinsel anlatılarında benzer şekilde yer alması bu milletlerin kültürel altyapı ve birikim bakımından benzerlik gösterdiklerini ortaya koymaktadır. Nitekim mit dediğimiz şey yazımızda da belirttiğimiz gibi beşeriyetin çocukluk mahsulüdür.

Kaynakça

- Akçiçek, Eren; Canyurt, Mehmet Ali (1993). "Anadolu'da Balık ile İlgili İnançlar ve Halk Hekimliği Uygulamaları", *Doğu Anadolu Bölgesi 1. Su Ürünleri Sempozyumu*, Erzurum, s. 1-12.
- Berger, Hermann (2015). *Çingene Mitolojisi*, (Çev. Musa Yaşar Sağlam), Bilgesu Yayınları, İstanbul.
- Can, H. Derya. (2014). "Hint Mitolojisinde Tufan Efsanesi", *Bilim ve Gelecek Dergisi*, Sayı: 122, Ankara.
- Ergun, Metin (1997). *Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi II. Cilt Metinler*, Türk Dil Kurumu Yayınları Ankara.
- Ersoy, Necmettin (2007). *Semboller ve Yorumları I-II*, Dönence Yayınları, İstanbul.
- Green Anthony and Black Jeremy (2017). *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü*, Köprü Yayınları, İstanbul.
- Grimal, Pierre (1997). *Mitoloji Sözlüğü (Yunan ve Roma)*, (Çev. Sevgi Tamgüç), Sosyal Yayınları, İstanbul.
- Hançerlioğlu, Orhan (2000). *Dünya İnançları Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Ögel, Bahaeddin (2010a). *Türk Mitolojisi I. Cilt*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ögel, Bahaeddin (2010b). *Türk Mitolojisi II. Cilt*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Sakaoğlu, Saim (2013). *101 Anadolu Efsanesi*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Seyidoğlu, Bilge (1995). *Mitoloji Metinler Tahliller*, Bizim Gençlik Yayınları, Kayseri.

Seyidoğlu, Bilge (1997). *Erzurum Efsaneleri*, Emek Matbaacılık, İstanbul.

Seyidoğlu, Bilge (1998). “Efsane”. *Türk Dünyası El Kitabı Üçüncü Cilt*, s. 417-421, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara.